

DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI-VIII

BÜTÜN YÖNLERİYLE
YAHUDİLİK

(ULUSLARARASI SEMPOZYUM)

18-19 ŞUBAT 2012

Ankara-2012

YAHUDİ KUTSAL METİNLERİNDE KADININ KONUMU

Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN*

Yahudilikte'ki kadın anlayışını en genel haliyle Tanah'ta, Talmud'da, ortaçağda ve günümüzde kadın şeklinde ele almak mümkündür. Her ne kadar kutsal metinlerin kaleme alındığı dönem ile ortaçağdaki kadın algısında pek fazla bir fark görünmese de, daha sonraki dönemlerde kadına bakışta büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Belirtmeliyiz ki, artık günümüzdeki kadın Yahudiliğin erken dönemlerindeki kadın değildir. Çünkü, Yahudilik'teki geleneksel kadın anlayışından bugünün modern kadını temsil eden zihniyete doğru büyük bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Biz günümüz kadınının konumunu diğer tebliğcilere bırakarak, bildirimizde sadece kutsal metinlerin kaleme alındığı dönemdeki kadının konumu ve buna kaynaklık eden metinler üzerinde duracağız. Böylece tarihsel süreçte kadın algılamalarındaki değişim ve dönüşümün izinin sürülmesine katkı sağlamaya çalışacağız.

Bildirimizin hemen başında temel Yahudi kaynaklarında kadınlarla ilgili hem olumlu hem de olumsuz ifadelerin yer aldığını söylemeliyiz.¹ Bu gerçeğe rağmen, Yahudi din bilginlerinin önemli bir kısmı yazdıkları eserlerde kadınlarla ilgili olumlu görüşleri pek fazla yansıtmamış, olumsuz görüşleri aktarmakla yetinmişlerdir. Biz bildirimizde, zamanı da gözeterek, sadece kadınlarla ilgili olumsuz görüşleri ele alacağız.²

* DEÜ İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 Bu konuda bkz. Yasdıman, Hakkı Şah, "Yahudilikte Kadınlarla İlgili Müspet Söylemler Bağlamında Bazı Tespitler", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XV, İzmir, 2002, ss. 123-145; Greenberg, Blu, *On Women and Judaism: A View from Tradition*, The Jewish Publication Society of Amerika, Philadelphia, 1996, ss. 57-73.

2 Bu bildiriye bizim daha önce yayınlanmış olan "Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın Karşıtı Söylemler" (*DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 2002, S. XV, ss. 97-121) başlıklı makalemiz esas alınmıştır.

Yahudilik'te kadınlarla ilgili olumsuz yaklaşımın başlangıç noktası kadının/Havva'nın yaratılışıyla ilgili metinlerdir. Buna göre kadın yaratılışta erkeğe göre ikinci plândadır, varlık sebebi de erkektir. Bu durumu yaratılan kadını gören Adem'in söylediği şu sözler açıkça ortaya koyar: "Bu kadın tam da benim ihtiyacım olan şeydir."³ Tanah kadının Adem'den alınan bir kemikten yaratıldığını bildirir. Yaratılış nedeni ise; "Adem'i yalnızlıktan kurtarmak ve ona yardımcı olmaktır."⁴ Yani, kadın Adem'den sonra, Adem'den ve Adem için yaratılmıştır. Dolayısıyla, kadın Adem olduğu için vardır.

Rabbînik literatürde Tanrı'nın kadını yaratmak için acele etmediği ve onun yaratılışını geciktirdiği üzerinde durulur. Kadının yaratılışı 'Adem'in onu arzu etmesine kadar' ertelenir.⁵ Tanrı Adem'in yakınması ve kendisine bir arkadaş yaratması için dua etmesinden sonra kadını yaratır.⁶ Kadının yaratılışının ertelenmesinin sebebi; Tanrı'nın kadının sıkıntıya neden olacağını bilmesidir.⁷ Gerçekten de Adem çok geçmeden kadınla ilgili olarak Tanrı'ya şikayette bulunacaktır. Çünkü, Tanah'a göre, kadın yaratılış bakımından zayıf bir varlıktır, bu zayıflığı ise ileride hem kendisinin hem de Adem'in başına çok işler açacaktır. Tanah bize yaratılan bu kadının Adem'i kandırdığını ve ona yasak meyveyi yedirdiğini anlatır.⁸ Bunun sonucunda kadın Adem'in Eden'den çıkartılmasına sebep olur.⁹ Halbuki, Adem daha önce yılanın "yasak meyva"yı yemesi konusundaki aldatmalarına mukavemet gösterebilen bir yapıdadır.¹⁰

Tanah'ta verilen haberler arasında Adem'in Eden'de dolaşmaya çıkan Tanrı'nın ayak seslerini duyup, saklandığı yer alır. Adem ile Tanrı arasında geçen diyalogta Adem Tanrı'ya yasak meyveyi yeme nedenini açıklarken ya-

3 "Judaism", *Women in World Religions*, Ed. Arvind Sharma, Sri Satguru Publications, Delhi, 1995, s.

4 Tekvin, 2:18-23.

5 Bkz. Hirsch, Emil G., "Eve", *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Funk and Wagnalls Company, New York, 1951, C. IV, s.275.

6 Revel, Hirschel, "Woman", *The Universal Jewish Encyclopedia*, Ed. Isaac Landman, Universal Jewish Encyclopedia Co. Inc., New York, 1948, C.X, s.565.

7 Bkz. Hirsch, E. G., "Eve", *The Jewish Encyclopedia*, s.275.

8 Tekvin, 3:1-6.

9 Tekvin, 3:23-24.

10 Tekvin 3:1-6.

nına verilen kadını gösterir ve ondan şikayetçi olur.¹¹ Buna mukabil, Tanrı'nın Adem'e benim emrimi çiğnediğin için vücuduna yetmiş iki çeşit rahatsızlık/hastalık vererek seni cezalandıracağım" dediği ifade edilir.¹² Tanrı Adem'i cezalandırırken şöyle der: "Karının sözünü dinlediğin için... Yaşam boyu emek vermeden yiyecek bulamayacaksın. Toprak sana diken ve çalı verecek, yaban otu yiyeceksin. Toprağa dönünceye dek ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksın. Çünkü topraksın, topraktan yaratıldın ve yine toprağa döneceksin."¹³

Adem başına gelen lanet ve verilen cezalardan sonra pek çok sıkıntı çeker. Bunlar on tanedir: Adem'in ruhsal azametini yansıtan fiziksel büyüklüğünün, ruhsal çöküşünün ardından küçültülmesi, cinsel birleşmeden sonra kendisini zayıf hissetmesi, yerin çalı ve diken çıkarması, yaşamını kazanmak için ıstırap çekmesi, ot yemesi,¹⁴ alnının teriyle kazandığı ekmeği yemesi, yaratılışın başında kendisine verilen olağanüstü güzelliğini kaybetmesi, yılanın ellerini ve ayaklarını kaybetmesi nedeniyle, insana etkili bir şekilde hizmet edememesi, insanın da bu hizmetten mahrum kalması, Cennetten kovulması sebebiyle dünyanın efendisi olma konumunu kaybetmesi, yaratıldığı toprağa dönmesi, ölmesi ve gömülmesi.¹⁵

Görüldüğü gibi, Adem kadın tarafından yanıltılıp yasak meyveyi yemesinin bedelini ömrü boyunca sıkıntı ile yaşayarak ve ölümü tadarak öder.¹⁶

11 *Tora: Türkçe Çeviri ve Açıklamalarla Tora ve Aftara 1. Kitap Bereşit*, Çev. Moşe Farsi, Ed. Yitshak Heleva ve dğr., Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 2002, Bereşit, 3:9-12, s. 23. Tanrı Adem'e Havva'nın sadece bir yardımcı olarak verildiğini ona neden uyduğunu sorar. Böylece Tanrı'nın Havva'yı neden hemen yaratmadığı ve yaratmak için neden beklediği de anlaşılabilir olur. Bu konuda bkz. Ginzberg, Louis, *The Legends of the Jews I: Bible Times and Characters From the Creation to Jacob*, Translated by Henrietta Szold, Philadelphia 1998, C. I, s. 77; *Midrash Rabbah*, Çev. H. Freedman and Maurice Simon, The Sencino Press, London, 1961, C. I, Genesis (Bereshith), 19:10-12, ss. 156-158.

12 Buttenwieser, Moses, "Adam, Books Of", *The Universal Jewish Encyclopedia*, Ed. Isaac Landman, Universal Jewish Encyclopedia Co., Inc., New York, 1948, C. I., s. 179; *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, Giriş ve Notlar ile Çev. Michael Maher, The Liturgical Press, Minnesota, Gen. 3, ss. 26-27.

13 Tekvin, 3:17-19. Midraş'taki Eden'den çıkarılışla ilgili yorum için bkz. *Midrash Rabbah*, Genesis, 19:9, ss. 155-156.

14 Bkz. Ginzberg, L., *a.g.e.*, C. I, s. 80.

15 Ginzberg, L., *a.g.e.*, C. I, s. 79; Aiken, L., *a.g.e.*, 1993, s. 21.

16 Tekvin, 3:17-19.

Ayrıca Adem kendisi gibi soyunu da ölüme mahkum eder.¹⁷ Adem yüzünden, soyu da Tanrı'nın emrini dinleme ve yerine getirme konusundaki başarıyı kaybeder.¹⁸

Diğer taraftan kadın ise, kötülüğünün karşısında ağrı ile çocuk doğurmaya ve kocasına tabi olarak yaşamaya mahkum edilir.¹⁹ Kadın aynı zamanda, yılanın/şeytanın nesli ile kendi nesli arasında dünyanın sonuna kadar sürecek bir düşmanlığın tohumunu atar.²⁰ Bütün bunlara karşılık olarak, Tanrı kadını cezalandırırken şöyle der: "Çocuk doğururken sana çok acı çektireceğim... Ağrı çekerek doğum yapacaksın. Kocana istek duyacaksın. Seni o yönetecek."²¹ Tanah'ta yer alan bu ifadeyi yorumlayan Yahudi din bilgileri Tanrı'nın kendisini dinlememesi nedeniyle, kadını lanetlediğini ve ona da on ayrı ceza verildiğini söylerler.²² Bunlar âdet sırasında kan gelmesi, bekaret kanının akması, hamilelik sıkıntısı, doğum sancısı, çocuk yetiştirme zorluğuna katlanması, yas tutma sürecinde başını kapatması, efendisine hizmet eden köle kadın gibi kulaklarının delinmesi, şahitliğinin kabul edilmemesi, ölmesi şeklinde ifade edilir.²³

Buraya kadar kadının Eden'den çıkartılıştaki rolü ile ilgili olarak kaydettiklerimiz kadının gerek Adem'in gerekse kendisinin başına gelenlerden doğrudan sorumlu olduğunu göstermektedir. O şehvetinden ve diğer zaaflarından dolayı aldanmış, yasaklanmış meyveyi yiyerek Tanrı'ya isyan etmiş, bununla da yetinmeyerek, yılan/şeytan tarafından aldatılamayan Adem'i yoldan çıkarmış ve ölüme kadar uzanan bir dizi ceza ile cezalandırılmasına neden olmuştur. Bu ilişkide Adem'in üzerine düşen; sadece önüne gelen meyveyi yemekten

17 Adem'in ölümü ile ilgili olarak bkz. "Death of Adam" *The Book of Adam*, Çev. J.-P. Mahe, <http://www.pseudepigrapha.com/pseudepigrapha/TheBookOfAdam.htm> (Erişim tarihi 07.02.2011).

18 Sherbok, Dan Cohn, "Adam", *A Dictionary of Judaism and Christianity*, Trinity Press International, Philadelphia, 1991, s. 2. Onun hem günahı hem de ölümü nesillerine geçirmesini göz önünde bulunduran Şamay ve Hilel ekolüne mensup Yahudi din adamları Adem'in yaratılmasını iyi olup olmadığı konusunu tartışmışlardır. Bkz. Cohen, A., *Everyman's Talmud*, E.P., Dutton & Co., Inc., New York, 1949, s. 95.

19 Tekvin, 3:16.

20 Tekvin, 3:14-15.

21 Tekvin, 3:16.

22 Hirsch, Emil G., "Eve", *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Funk and Wagnalls Company, New York, 1951, C. IV, s. 275.

23 Hirsch, E. G., "Eve", *The Jewish Encyclopedia*, C., IV, s. 275.

ibarettir.²⁴ Bütün suç ve sorumluluk ise Havva'nındır.²⁵ Böylece, Havva hem Yılan/Şeytan tarafından ilk defa aldatılan hem de günahının bedelini nesillerinin ödemesine neden olan ilk insan özelliğini kazanmıştır.²⁶

İşte Tanah'ı okumaya başlayan bir kimsenin daha hemen ilk metinlerde karşılaştığı kadın kurgusu böyledir. Adem'in başına getirdiği belaları anlatan bu metinler nedeniyle sonradan Yahudilik'te Havva'ya ve onun şahsında diğer kadınlara karşı son derece olumsuz bir tavrın geliştirildiği bir vakıadır.

Tanah'ın ilerleyen bölümlerinde sadece Havva'nın değil, ama daha pek çok kadının bir sürü olaya karıştığından bahsedilir. Diğer kadınların karıştığı olaylardan örnekler verilmek suretiyle, onların tehlikeli yönleri ve erkekleri içine düşürdükleri sıkıntılar gösterilir. Bu bağlamda, Tanah'ta zikredilen örneklerin bir kısmı şunlardır: Hanımlarının Süleyman'ı yoldan çıkartarak putlara hizmet ettirmesi,²⁷ Lut'a isyan eden ve Sodom'un yok edilmesine karşı çıkan karısının tuz direği haline getirilmesi,²⁸ kızlarının Lut'u sarhoş ederek, onunla cinsel ilişkiye girmeleri ve hamile kalmaları,²⁹ Bat-şeba'nın Davud'la zina yaparak hamile kalması, daha sonra da, kendisi ile beraber olabilmek için, kocasının öldürülmesine zemin hazırlayan Davud'la evlenmesi,³⁰ Delila'nın gücünü elinden almak için kurduğu tuzak sonunda, Şimson'un gözlerinin oyulması,³¹ Tamar'ın kayınpederiyle zina yapması,³² Potifar'ın karısının Yusuf'a karşı duyduğu şehvet ve iftirası,³³ Rebeka'nın hile ile küçük oğlu Yakub'u yönlendirmesi ve böylece Yakub'un abisi Esav'ın yerine kendisini babası İshak'a bereketlendirmesi,³⁴ Rahel'in kız kardeşi Lea'ya karşı kıskançlığı ve onun ko-

24 Carmody, Denise, L., "Judaism", *Women in World Religions*, Ed. Arvind Sharma, Sri Satguru Publications, Delhi, 1995, s. 186.

25 Bkz. Peters, F.E., *Judaism, Christianity and Islam*, Princeton University Press, Princeton, 1990, C. I, ss. 12-14.

26 Bu konuda bkz. Lockyer, Herbert, "Eve", *The Women of the Bible: The Life and Times of All the Women of the Bible*, Zondervan Publishing House, Michigan, 1970, s. 57; Morton, H., *Women of the Bible*, Methuen & Co. Ltd., London, 1956.

27 I. Kırallar, 11:1-8; Nehemya, 13:26.

28 Tekvin, 19:12-26.

29 Tekvin, 19:31-38.

30 II. Samuel, 11:4-5, 27; 12:9-10.

31 Hakimler, 16:4-20.

32 Tekvin, 38:14-24.

33 Tekvin, 39:7-20.

34 Tekvin, 27:11-17.

casını elinden alması,³⁵ karısının Eyub'u Allah'a lanet etmeye ve isyana teşvik etmesi,³⁶ Hoşea'nın karısının puta tapması,³⁷ Zidonianların kralı Ethbaal'ın kızı ve Ahab'ın kraliçesi İzabel'in peygamberleri öldürmesi ve böylece Allah'ın dinini yıkmaya çalışması,³⁸ yalancı kadın peygamber Noadya'nın Jerusalem'in yeniden inşa edilmesi zamanında fitne çıkarması,³⁹ Miryam'ın Harun'la birlik olup Musa'yı çekiştirmesi üzerine cüzzam hastalığıyla cezalandırılması,⁴⁰ Saul'un kızı Mikal'in Davud'un dinî coşkusuyla alay etmesi ve bunun üzerine ömrünün sonuna kadar çocuğunun olmaması,⁴¹ Rahab'ın fahişeliği⁴² vb.

Yukarıda bir bölümünü aktarmakla yetindiğimiz kadınların yapıp- etmelerini konu edinen bu örneklerde onların bazı vasıfları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Verilen bu örneklerden kadınların en belirgin özelliklerini şu şekilde tespit etmek mümkündür: Hilekar, kurnaz,⁴³ düzenbaz,⁴⁴ kötülüğün kaynağı,⁴⁵ kötülük yapmaya kışkırtıcı,⁴⁶ kötülükte yardımcı,⁴⁷ kibirli,⁴⁸ şehvetine düşkün, zinacı,⁴⁹ kavgacı,⁵⁰ kaygısız,⁵¹ korkak,⁵² putperestlerin adetlerine eğilimli, putçuluğun ve batıl inançların yayılmasına yardımcı olmaları⁵³ vb. Diğer taraftan, kadınların cincilikle uğraşmaları⁵⁴, yalancı peygamberlik yapmaları⁵⁵ gibi pek çok davranışlarına yer verilen başka örneklerde de kadınlar

35 Tekvin, 30:1; 30:15.

36 Eyub, 2:9; 19:17.

37 Hoşea, 1:2-3; 3:1.

38 I. Kırallar, 18:4, 13. Ayrıca, İzabel'in karıştığı diğer olaylar için bkz. I. Kırallar, 19:2; 21:1-16; 25, II. Kırallar, 9:30-37.

39 Nehemya, 6:14.

40 Sayılar, 12. bab.

41 II. Samuel, 6:16, 20-23.

42 Yeşu, 2:1.

43 Süleymanın Meselleri, 6:25-26; 7:6-27; Vaiz, 7:26.

44 I. Kırallar, 21:8.

45 II. Kırallar, 9:30-37; 23:7; Yeremya, 44:15-19, 25; Hezekiel, 8:14.

46 Sayılar, 31:15-16; I. Kırallar, 21:25; Nehemya, 13:26.

47 Yeremya, 7:18.

48 İşaya, 3:16.

49 II. Kırallar, 23:7; Hoşea, 4:13-14.

50 Süleymanın Meselleri, 27:15-16.

51 İşaya, 32:9, 11.

52 İşaya, 19:16; Yeremya, 50:53; 51:30; Nahum, 3:13.

53 Yeremya, 7:18; Hezekiel, 13:17, 23.

54 I. Samuel, 28:7-25.

55 Hezekiel, 13:17-23.

yerilmektedir. Tanah'taki kadınlarla ilgili olumsuz görüşü Vaiz'deki şu metin özetlemektedir: "Kadını ölümden acı buldum, o kadın ki yüreği tuzak ve ağlar ve elleri zincirlerdir; Allah'ın önünde iyi olan adam ondan kaçıp kurtulur..."⁵⁶

Tanah'taki bu metinler Yahudi din bilginlerini fazlasıyla meşgul etmiştir. İleride kadınların evlere kapatılması gereken lanetli ve kötülük kaynağı varlıklar olarak değerlendirilmesine işte bu türden metinler zemin hazırlamıştır. Tanahta'ki metinlerden hareketle, Havva yüzünden, ondan doğan diğer kadınların da hilekar, kurnaz, düzenbaz, kötülüğün kaynağı, kötülük yapmaya kışkırtıcı, kötülükte yardımcı, şehvet düşkün, zinacı vb. özelliklere sahip oldukları anlayışı diğer Yahudi kutsal metinlerinde ısrarla işlenmiştir.⁵⁷ Yahudi din bilginleri, karıştıkları olayları göz önünde bulundurarak, öncelikle kadınların zekâ seviyesini sorgulamışlardır. Rabbilerin bu husustaki genel eğilimi ise kadınların akıllarının eksik olduğu yönünde olmuştur.⁵⁸ Talmud'da kadınların, yün eğirmek gibi, el becerileriyle ortaya koydukları faaliyetler dışında her hangi bir bilgilerinin bulunmadığı,⁵⁹ aslında kendilerine verilen yeteneklerin de sadece bunlarla sınırlı olduğu ifade edilmiştir. Zekâ seviyesi bakımından erkeklerden zayıf olan kadınların bu yüzden daha kolay aldandıkları belirtilmiştir.⁶⁰

Daha sonra, zekâ bakımından zayıf oldukları öne sürülen, kadınların mahkemelerde şahitlik edemeyecekleri bildirilmiştir. Onlar sağırlar, dilsizler, körler, deliler, kumar oynayanlar ve uyuşturucu kullananlar ile kıyaslanarak, şahitlik konusunda ehliyet sahibi kabul edilmemişlerdir.⁶¹ Şahitlikleri "yüz kişi olsalar bile, bir kişi hükmündedir" denilmek suretiyle kadınların şahitlikleriyle ilgili nihai tavır net bir şekilde ortaya konmuştur.⁶²

56 Vaiz, 7:26-29.

57 Bu bkz. Yasdıman, Hakkı Şah, "Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın Karşıtı Söylemler", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 2002, S. XV, s. 123.

58 Bu konudaki yorumlar için bkz. Berkovits, Eliezer, *Jewish Women in Time and Torah*, Ktav Publishing House, Inc. Hoboken, New Jersey, 1990, ss.13-15.

59 TB, Yoma 66b.

60 TB, Kiddushin, 80b; TB, Shabbath, 33b.

61 Bu belirtilen kimseler Yahudi mahkemelerinde kesinlikle şahit olarak kabul edilmezler (TB, Shevu'oth, 42a; TB, Baba Kama, 106b; TB, Baba Bathra, 155a).

62 Bkz. TB, Yevamoth 88b, 117b. Ayrıca bu konuda bkz. Revel, H., "Woman", *The Universal Jewish Encyclopedia*, C.X, s.565. Yahudilikte, şahitliğin şartları ve kadınların bunlar arasında olmadığını ve kadınların mahkemelerde şahit olarak kabul edilmediklerini görmek için bkz. "Evidence: Witnesses", *The Jewish Encyclopedia*, Funk and Wagnalls Co., New York, 1951. C.V, s.277.

Yahudi din bilginleri böylesine akılları eksik, zayıf karakterli, fitne unsuru vb. özellikler gösteren ve daha önce atalarını büyük sıkıntılara soktukları Tanah'ta bildirilen kadınları erkeklerden uzak tutabilmek için de pek çok engeller getirmişler, bunu sağlamak için düzenlemeler yapmışlardır. Öncelikle, erkeklere kadınlarla fazla konuşmanın tehlikeli olduğu bildirilmiştir⁶³. Bu çerçevede, erkeklere kadınlarla konuşmak durumunda kalmaları halinde, gayet resmi ve ancak ihtiyaç miktarı kadar konuşmaları söylenmiştir. Bir erkeğin bir kadına ilgi duyması halinde, bir çit arkasından bile olsa, onunla konuşması yasaklanmıştır⁶⁴. Özellikle ilim adamlarının sokaklarda kadınlarla konuşmaları menedilmiştir. Hatta, bu yasak kapsamına onların hanımları ve kızları da dahil edilmiştir⁶⁵.

Diğer taraftan, erkeklerin sokaklarda kadınların arkalarından yürümeleri de yasaklanmıştır⁶⁶. Bunu temin edebilmek için bir kadının arkasından gitmektense bir aslanın arkasından gitmenin daha iyi olduğu ifade edilmiştir⁶⁷. Keza, kadınların arkasından yürüyenlerin Ahirette bir nasiplerinin olmayacağı belirtilmiştir.⁶⁸ Bu yasak çerçevesinde kocaların yolda kendi hanımlarının arkalarından yürümeleri de engellenmiştir.⁶⁹ Böylece kocalar önde hanımlar ise arkalarında yürümüşlerdir.

Sokaklarda konuşulması, arkalarından gidilmesi menedilen kadınlarla yalnız bir ortamda başbaşa kalmak ise kesin yasaklar arasında yer almıştır. Böylece erkekler, daha kolay baştan çıktığı öne sürülen, kadınların şerrinden korunmaya çalışılmıştır. Hatta, iki kadın bir arada da olsalar bile, bir erkeğin yine de onlarla yalnız kalmasının uygun olmadığı söylenmiştir.⁷⁰ Gerekece yarım akıllı, güvenilmez karakterdeki kadınların, birbirlerinden çekinip, utanmayacakları ve kolayca baştan çıkıp, birlikte aynı şekilde davranacakları ifade edilmiştir.⁷¹

63 Bkz. Mişna, Avoth, 1:5.

64 Bkz. TB, Sanhedrin, 75a.

65 TB, Berachoth, 43b.

66 TB, Berachoth, 61a.

67 TB, Berachoth, 61a.

68 TB, Berachoth, 61a.

69 TB, Berachoth, 61a.

70 TB, Kiddushin, 80b.

71 Aynı durumda kalan iki erkeğin ise, utanacakları ve bu ahlaksızlığı birbirlerinin önünde yapmayacakları ifade edilmiştir. Bu konuda bkz. Berkovits, E., *a.g.e.*, s.16.

Kadınlarla erkekler arasına engel koyma çabalarından bir diğeri de ticaret erbabına getirilen kurallardır. Bu kurallardan birisine göre, şayet kadınlar çarşıda alışveriş yapıyorlarsa (ya da yapabildikleri durumlarda) esnafın doğrudan onların ellerinden para almaları yasaklanmıştır. Yani, esnaf kadınların ellerinden değil ama onların bıraktıkları bir yerden parayı almaya zorlanmıştır. Bu anlayışın gerekçesinde kadının elinden para almada şeytanın da bir hissesinin bulunduğu ifade edilmiştir. Para alıp-verme sırasında kadın ve erkeğin ellerinin birbirine temas edebileceği, bunun ise çok sakıncalı bir durum olacağı düşünülmüştür. Böyle bir riski bertaraf edebilmek için, manevi bir yaptırım olarak, bir kadının elinden doğrudan para alan kişinin Cehennem azabından kurtulamayacağı söylenmiştir.⁷²

Kadınların erkeklerle fiziki temaslarının engellenme çabaları sadece alışverişle sınırlı değildir. Kadın ve erkeğin hangi gerekçe ile olursa olsun fiziki temaslarını son derece tehlikeli addeden rabbiler, kocası sokakta dayak yiyen bir kadının, eşine yardım edebilmek için bile olsa, karşıdaki adamlara temas etmesini yasaklamışlardır. Tanah'ta da kocasını kurtarmak isterken, kaza ile, karşıdaki erkeğin mahrem yerine dokunan bir kadının elinin kesilmesi emredilmiştir.⁷³

Kadınları erkeklerden uzak tutma gayretleri, onların ibadet hayatlarında uygulanan bazı kısıtlamalar ve yasaklarla da devam ettirilmeye çalışılmıştır. İbadetler esnasında kadın ve erkeğin biraraya gelmelerini engellemek için fazlasıyla gayret gösterilmiş, bu çerçevede toplu ibadetlerin yapıldığı sinagoglarda/havralarda kadınların erkeklerden ayrılmalarını sağlamayı temin edebilmek için özel bölümler veya balkonlar yapılmıştır. Böylece, erkeklerin kadınlara bakmalarının önüne geçilmek istenmiştir. Aslında, zaten kadınların toplu ibadetlere katılmaları da uygun görülmemiş ve onların yalnız ibadet etmeleri istenmiştir. Toplu ibadet için gerekli cemaat sayısı on kişi olarak belirlenmiş, kadınların ibadete katılmak istemeleri durumunda bu sayıya dahil edilmeyecekleri bildirilmiştir.⁷⁴ Kadınları toplu ibadetten menetme gayretlerinin yanı-

72 TB, Berachoth, 61a.

73 Tesniye, 25:11-12.

74 Aiken, Lisa, *To Be A Jewish Woman*, Jason Aronson Inc., New Jersey, 1993, ss.67-120; Meiselman, Moshe, *Jewish Woman in Jewish Law*, Yeshiva University Press, New York, 1978, ss.130-146.

sıra, ferdî yapılacak ibadetlerde de sınırlamalar getirilmiştir. Örneğin bir kısım günlük ibadetler erkeklere has kılınmış ve bunları kadınların yapmalarına izin verilmemiştir.⁷⁵ Yine kadınların zamana bağlı olmayan bazı ibadetleri yapmaları da menedilmiştir.⁷⁶

Tabiatıyla, bu şartlar altında yaşayan kadınların her hangi bir eğitim almaları ve bir hocadan ders takip etmeleri mümkün olmamıştır. Zaten, ilmî çalışma yapmaya ve özellikle de “Tora” çalışmasında bulunmaya sadece erkekler mecbur edilmişlerdir. Kadınların rolünün ise; kocalarının ilmi çalışmalarına zemin hazırlamak olduğu bildirilmiştir.⁷⁷ Yahudi din bilginlerinin kadınları ilmî çalışmaların dışında tutma gayretlerinin gerekçesinde Tesniye’de geçen “... oğullarına onları öğreteceksin”⁷⁸ cümlesi kullanılmıştır. Bu metinde kız çocukları zikredilmediği için; “onların ilim öğrenmeleri gerekli olmadığı gibi, erkeklerin de onlara ilim öğretme mecburiyetleri yoktur” denilmiştir.⁷⁹ Kızına ilim öğretmenin ona ahlaksızlık öğretmiş gibi değerlendirileceği ifade edilmiştir.⁸⁰ Bunun nedeni; eğitimin kızları ahlaksızlığa düşüreceği endişesidir.⁸¹ Dinî konularda bilgisi artan bir kızın dinin emirlerine karşı lakayt davranmaya ve daha cesaretle günah işlemeye başlayacağından korkulmuştur.⁸² Bilge kimselelere kızlarına Tora’yı öğretmemeleri söylenmiş, onların sınırlı akıl ve anlayışlarıyla, Tora’nın kelimelerini saçma sapan bir hale dönüştürebilecekleri ikazı

75 Kadınların günlük ibadetlerde erkeklerden ayrıldıkları bazı hususlar bulunmaktadır. Örneğin, Shema’dan (Toradan sabah ve akşamları okunan bazı bölümler [Tesniye, 6:4-9, 11:13-21; Sayılar, 15:37-41] gibi), tefillinden (ibadetler sırasında başa ve kola takılan kayış), mezuzah’dan (Tora’nın bazı bölümlerinin yazılı olduğu ve evlerin giriş kapılarının üzerine yerleştirilen rulodan okuma), yemek sonrası yapılan şükür duasından muaf tutulması bunlardır. Bu konuda bkz. TB, Berechoth, 20a, 20b; TB, Kiddushin, 29a; TB, Eurivin, 96b; TB, Menachoth, 43a.

76 Bu konuda bkz. TB, Eurivin, 96b; Talmud Yerusalmi, Sukkah, 2:18; TB, Sukkah, 53a; TB, Kiddushin, 34a; TB, Megillah, 47b, 23a.

77 Bkz. TB, Kiddushin, 29b, 34a; TB, Yevamoth, 63b. Ayrıca bu konudaki yorumlar için bkz. Lewittes, Mendell, *Jewish Marriage*, Jason Aronson Inc., London, 1994, s.12.

78 Sayılar, 11:19.

79 Kız çocuklarını eğitmek konusunda bir mecburiyetin bulunmadığıyla ilgili olarak bkz. TB, Kiddushin, 29b.

80 Rabbi Eliezer’in bu yorumunu görmek için bkz. TB, Sotah, 20a. Ayrıca, kızlarına Şeriat’i öğretmenin onları şehvet düşkünü yapacakları şeklindeki yorum için bkz. Mişna, Sotah 3:4.

81 Bkz. TB, Sotah, 20a.

82 Örneğin, zina yapmak konusunda bir kadının bu konuda dinin hükmünü bilmesi ya da bilmemesine bağlı olarak davranışlarının değişeceğiyle ilgili görüşler için bkz. TB, Sotah 20a, dipnot 7.

yapılmıştır. Kızlarına Tora eğitimi verenlerin, havadan sudan, önemsiz şeyler öğretmekle hükmolunacaklarının bilinmesi istenmiştir.⁸³

Erkeklerle kadınların biraraya gelmelerini engellemeye yönelik tedbirler arasında tesettürün ise ayrı bir yeri bulunmaktadır. Kutsal metinlerin kaleme alındığı dönemlerde kadınlar tesettüre bürünmüşler⁸⁴ ve baştan ayağa kadar bütün vücutlarını kapatmışlardır.⁸⁵ Ayrıca, yüzlerini peçe ile de örtmüşlerdir.⁸⁶ Hatta, bazen gözlerden sadece birisi dışarıda kalacak şekilde yüzün tamamını da saklamışlardır.⁸⁷ Bu tesettür uygulamasıyla erkeklerin kadınları görmelerinin önüne geçmeye, dolayısıyla yine erkeklerin fitneye düşmeleri önlenmeye çalışılmıştır.

Kadınların kendilerini kontrol edemeyeceklerine inanan rabbiler, bir ileri merhale olarak, aslında onların mümkünse, evlerinde kalmalarının sağlanmasını istemişlerdir. Böylece, peçe vasıtasıyla erkekler tarafından görülmeleri engellenen ve garantiye alınan kadınların, bu sefer de erkekleri görmemeleri temin edilmeye çalışılmıştır. Kadınların sokaklarda dolaşmalarının ve sıklıkla evden dışarı çıkmalarının utanç duyulacak bir şey olduğu, dolayısıyla kocaların onların bu şekilde davranmalarının önüne geçmeleri gerektiği bildirilmiştir.⁸⁸ Kadının ihtiyacına göre -aile, hasta ziyareti, cenaze evine gitme vb. dahil olmak üzere- ayda bir ya da en fazla iki kere dışarı çıkmasına izin verilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir.⁸⁹

83 Bu konudaki yorumlar için bkz. Meiselman, M. *a.g.e.*, ss.34-42. Ayrıca bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Wegner, Judith Romney, "The Image and Status of Women in Classical Rabbinic Judaism", *Jewish Women in Historical Perspective*'in içinde, Ed. Judith R. Baskin, Wayne State University Press, Detroit, 1991, s.75.

84 TB, Nedarim, 30b. Ayrıca bkz. TB, Nedarim, 30b, dipnot 3.

85 Bu konular için bkz. Nowack, Wilhelm, "Costume: Importance of Dress", *The Jewish Encyclopedia*. C.IV, s.296; Anatol, Safanov, "Clothing, Regulations Concerning", *The Universal Jewish Encyclopedia*, C.III, s.225.

86 Bkz. Nowack, Wilhelm, "Costume: Head Covering", *The Jewish Encyclopedia*, C.IV, s.294. Ayrıca bkz. "Veil", *The Jewish Encyclopedia*, C.XII, s.406.

87 Brayer, Menachem M., *The Jewish Woman in Rabbinic Literature: A Psychosocial Perspective*, Ktav Publishing House Inc., New Jersey, 1986, s.239.

88 Bu anlayış Talmud'daki "kadınların erkeklerden uzaklaştırılmaları, yas tutan kimseler gibi örtünmeleri ve bir yere kapatılmaları" şeklindeki yorumlara dayandırılmaktadır. Bkz. TB, Eurivin, 100b.

89 Bkz. Berkovits, E. *a.g.e.*, s.16.

Kadınların evlerinin içindeki durumlarını düzenleyen kurallara gelince; yine, burada da onları erkeklerden uzak tutabilmek için, bir takım tedbirlerin alındığını görmekteyiz. Örneğin, “kadınların sadece kadınları karşılayabilecekleri” bildirilmek suretiyle, evin hanımının kendilerini ziyarete gelen misafir erkeklerle, kapıda dahi olsa, birarada bulunmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁹⁰ “Eşinin Adem’in vücudunun yan tarafından, yani gizli kalan kısmından yaratılması sembolik olarak onun ağırbaşlılığına, iffetine ve evine bağlılığına işaret eder.”⁹¹ denilerek “bir kadının mükemmel ve üstün olmasının derecesi mahremiyeti, gizliliği ve evcimenliği”⁹² ile ilişkilendirilmiştir. Kadınların erkeklerle perde arkasından konuşmalarının onların iffetlerinin bir ölçüsü olacağı da ifade edilmiştir.⁹³ Kadınlardan beklenen tavrın, evlerinde kalmak suretiyle, iffetlerini korumak olduğu, belirtilmiştir.

Bütün bunlar yeterli görülmemiş, kadının sesi de kendisi gibi mahrem kabul edilmiş ve onun evinde konuşurken sesini yükseltmesi yasaklanmıştır. Böylece, kadının sesinin komşuları tarafından duyulması engellenmeye çalışılmıştır. Bu hususta bir yaptırım olmak üzere, evinde konuşurken sesi komşuları tarafından işitilen kadının kocasına -böylesine çirkin bir davranış sergileyen- hanımını boşama hakkı verilmiştir.⁹⁴ Bu boşamanın caydırıcı olması için; boşama cezasının yanısıra, kadının evlilik sözleşmesinde kayıt altına alınan hakları da kaybettirilmiştir.⁹⁵

Kadınları eve kapatan, evlerinin içinde seslerini kısın rabbilerin bir diğer uygulaması ise, evlerinde yalnız bile olsalar, onları başlarını kapatmaya yönlendirmiş olmalarıdır. Bunu yaparken hayatı boyunca evinde başını açmayan hanımlardan örnekler verilmek, onlara övgülerde bulunmak suretiyle kadınlar üzerinde manevi bir baskı uygulanmıştır.⁹⁶ Bu nedenle, kadınlar ev-

90 Bkz. TB, Yevamoth 76b. Bu anlayışın gerekçesi Tekvinde bildirilen Sara'nın İbrahim'e gelen erkek görünüşlü meleklerin yanlarına çıkmamış olması olayıdır. Tekvin, 18:9.

91 Bkz. Brayer, M., *a.g.e.*, s.315 (Gen. Rabbah, 18:2; Tanhuma Vayeshev 6'dan naklen).

92 Brayer, M., *a.g.e.*, s.238.

93 Bu hususta bkz. Brayer, M., *a.g.e.*, s.238.

94 Bkz. TB, Kethuboth 72a.

95 TB, Kethuboth 72a, 72b.

96 Bu konuda bkz. TB, Yoma, 47a.

lerinde kimsenin bulunmadığı zamanlarda da başlarını kapatmak durumunda kalmışlardır.⁹⁷

Bütün bunlara ilaveten, Yahudi din bilginleri erkeklerle kadınların müşareketini kesebilmek için bir başka tedbir, daha doğrusu o dönemler için kesin bir çözüm daha bulmuşlardır. Bulunan bu tedbir nihai ve en garanti yol olarak görülmüştür. O da, kocaların evlerinden çıkarken hanımlarının üzerlerine kapıyı kilitlemiş olmalarıdır.⁹⁸

Bekarken babasının otoritesi altından olan kadın, evlendiğinde kocasının kontrolüne geçmiş,⁹⁹ netice olarak sadece sahibi değişmiştir.¹⁰⁰

Kocalar hanımlarına her konuda hakim olmuşlardır.¹⁰¹ Kocanın karısı üzerindeki hakimiyetinin aynen mal sahibinin malı üzerindeki hakimiyeti gibi olduğu ifade edilmiştir. Tanah'taki bir metinde kadının köle, cariye, öküz ve eşek ile birlikte kocanın mal varlığı arasında bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁰² Bu anlayıştan hareketle, kocalar hanımlarının üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunmuşlardır. Örneğin, hanımlarının ibadet hayatlarına müdahale etmişler,¹⁰³ hatta yemeği pişirirken yakan hanımlarını boşamışlardır.¹⁰⁴

Kadınlar kocalarının ölmeleri durumunda, başta en büyük kayınbiraderleri olmak üzere, en yakın akrabalara miras olarak geçmişler ve onlarla evlenmek zorunda kalmışlardır.¹⁰⁵ Boşanmaları da, genellikle, kocalarının arzularına havale edilmiştir.¹⁰⁶ Kocasından boşanan bir kadının, yaptığı ikinci evliliğin sona ermesi üzerine, tekrar ilk kocasıyla evlenmesine de izin

97 Bkz. Revel, H. "Woman", *The Universal Jewish Encyclopedia*, C.X, s.565. Ayrıca bu konular için bkz. Rappaport, Samuel, "Wig", *The Universal Jewish Encyclopedia*, C.X, ss.517-518.

98 Bkz. TB, Gittin 90a.

99 Sayılar, 30:7-16.

100 Tekvin, 3:16.

101 Tekvin, 3:16.

102 Çıkış, 20:17.

103 Mesela, bu konuda Sayılar'da geçen bir metinde şöyle denilmiştir: "Nefsi alçaltmak için yapılan her adağı ve bağlayan yemini kocası tasdik edebilir ve kocası onu iptal edebilir (Sayılar, 30:13)."

104 Bkz. Greenberg, Blu, *On Women and Judaism: A View from Tradition*, The Jewish Publication Society of Amerika, Philadelphia, 1996, s.127.

105 "Levirate" denilen bu evlilik için bkz. Tesniye, 25:5; 38:8-10.

106 Bu çerçevede bir kadının boşanabilmesi için kocasının kendisine boşama kağıdı vermesi gerekirdi. Değilse, kadın boşanamazdı. Bkz. Tesniye, 24:1; İşaya, 3:8; TB, Yevamoth, 23b.

verilmemiştir.¹⁰⁷ Diğer taraftan, babaları ya da kocaları ölen kadınlar mirastan mahrum edilmişlerdir.¹⁰⁸

Yahudi erkeklerinin sabah dualarında Tanrı'ya 'Beni kadın yaratmadığın için sana hamdolsun' diye dua etmelerinin, şükretmelerinin ve minnetlerini dile getirmelerinin sebebi işte bütün bu anlattığımız kadının içine düşürülmüş olduğu durumdur.¹⁰⁹ Bildirimizin başından buraya kadar verdiğimiz malumattan anlaşıldığı üzere, hem Tanah'taki bazı metinler hem de bu metinlerden hareket eden din adamlarının yorumlarıyla kadınlar evlerinin içinde ve dışında her yönden kuşatılmışlardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, aslında Yahudi kutsal metinlerinde kadınlarla ilgili ne kadar olumsuz ifade varsa bir o kadar da karşı ifade bulunmaktadır. Biz bildirimizde sadece olumsuz ifade, yorum ve tavırlar üzerinde durabildik. Üzerinde durduğumuz bu yaklaşım tarzı ise sadece belirli bir bakış açısını yansıtmaktan ibarettir. Bize göre, Yahudi kutsal metinlerindeki kadın karşıtı söylem ve tarihi tatbikat, çevre kültürler başta olmak üzere, pek çok etki altında kalan, zaman ve zeminin elverişli olmasından yararlanan, aksi görüşleri bertaraf eden bir kesimin kendi anlayışları doğrultusunda ortaya koydukları düzenlemeler ve uygulamalardan ibarettir. Kaynağını yine kutsal metinlere dayandıran, günümüz modern Yahudi kadını ile geleneksel Yahudi kadını arasında büyük farklılıkların bulunması da zaten bu gerçeğin açık bir göstergesidir. Sözlerimi bitirirken 15 yıl boyunca Yahudi kadını üzerine incelemelerde bulunan ve bu sahanın en önemli isimlerinden birisi olarak temayüz eden Yeshiva Üniversitesi Biblical Literature Profesörü olan Menachem B. Brayer'in hazırladığı kitabın önsözünde söylemek ihtiyacını duyduğu şu sözlerine yer vermek istiyorum: "Bizim geniş İbrani literatürümüzdeki kadının konumunu kesin bir şekilde ortaya koyan araştırmalar yapılmamıştır. Ne yazık ki, kadının toplumdaki yeri sürekli olarak yanlış tanıtılmış, rolü de doğru anlaşılmamıştır. O önemsiz, statüsü bulunmayan bir köle

107 Tesniye, 24:4.

108 Bu konuda bkz. Sayılar, 27: 1-11, 36; Tesniye, 21:17; Yeşu, 17:3-6; Eyub, 42:15; TB, Baba Bathra, 139b. Ayrıca bkz. "Woman, Rights Of: Female Inheritance", *The Jewish Encyclopedia*, C., XII, ss.556-557.

109 Bu dua için bkz. TB, Menachoth, 43b; TB, Menachoth, 44a. Ayrıca, aslı Talmud'da bulunan bu duanın hangi dua kitaplarında geçtiğiyle ilgili olarak bkz. Wegner, J. R., *a.g.m.*, s.92, dipnot 33; Yoel H. Kahn, *The Three Morning Blessing "... Who Did Make Not Me..." A Historical Study of a Jewish Liturgical Text*, Graduate Theological Union, Berkeley, California, 1999.

olarak tanımlanmıştır. Kadının bu şekilde yanlış anlaşılmasının sorumluları hem Yahudi hem de Yahudi olmayan tarihçilerdir.”¹¹⁰

Sonuç olarak ben de, Brayer’in sözlerine katılarak, bu sahada daha yapılacak daha pek araştırmaya ihtiyaç bulunduğunu dile getiriyor, hepinizi saygı ile selamlıyorum.

KAYNAKÇA

- Aiken, Lisa, *To Be A Jewish Woman*, Jason Aronson Inc., New Jersey, 1993.
- Berkovits, Eliezer, *Jewish Women in Time and Torah*, Ktav Publishing House, Inc. Hoboken, New Jersey, 1990.
- Brayer, Menachem M., *The Jewish Woman in Rabbinic Literature: A Psychosocial Perspective*, Ktav Publishing House Inc., New Jersey, 1986.
- Butenwieser, Moses, “Adam, Books Of”, *The Universal Jewish Encyclopedia*, Ed. Isaac Landman, Universal Jewish Encyclopedia Co., Inc., New York, 1948, C. I., s. 179.
- Carmody, Denise, L., “Judaism”, *Women in World Religions*, Ed. Arvind Sharma, Sri Satguru Publications, Delhi, 1995.
- Cohen, A., *Everyman’s Talmud*, E.P., Dutton & Co., Inc., New York, 1949.
- “Death of Adam” *The Book of Adam*, Çev. J.-P. Mahe, <http://www.pseudepigrapha.com/pseudepigrapha/TheBookOfAdam.htm> (Erişim tarihi 07.02.2011).
- “Evidence: Witnesses”, *The Jewish Encyclopedia*, Funk and Wagnalls Co., New York, 1951. C.V, s.277.
- Ginzberg, Louis, *The Legends of the Jews I: Bible Times and Characters From the Creation to Jacob*, Translated by Henrietta Szold, Philadelphia 1998.
- Greenberg, Blu, *On Women and Judaism: A View from Tradition*, The Jewish Publication Society of Amerika, Philadelphia, 1996.
- Hirsch, Emil G., “Eve”, *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Funk and Wagnalls Company, New York, 1951, C. IV, s. 275.
- “Judaism”, *Women in World Religions*, Ed. Arvind Sharma, Sri Satguru Publications, Delhi, 1995.
- Lewittes, Mendell, *Jewish Marriage*, Jason Aronson Inc., London, 1994.

110 Brayer, M., *a.g.e.*, 1986, s.13.

- Lockyer, Herbert, "Eve", *The Women of the Bible: The Life and Times of All the Women of the Bible*, Zondervan Publishing House, Michigan, 1970.
- Meiselman, Moshe, *Jewish Woman in Jewish Law*, Yeshiva University Press, New York, 1978.
- Midrash Rabbah*, Çev. H. Freedman and Maurice Simon, The Sancino Press, London, 1961.
- Morton, H., *Women of the Bible*, Methuen & Co. Ltd., London, 1956.
- Peters, F. E., *Judaism, Christianity and Islam*, Princeton University Press, Princeton, 1990.
- Revel, Hirschel, "Woman", *The Universal Jewish Encyclopedia*, Ed. Isaac Landman, Universal Jewish Encyclopedia Co. Inc., New York, 1948, C.X, s.565.
- Sherbok, Dan Cohn, "Adam", *A Dictionary of Judaism and Christianity*, Trinity Press International, Philadelphia, 1991, s. 2.
- Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, Giriş ve Notlar ile Çev. Michael Maher, The Liturgical Press, Minnesota.
- The Babylonian Talmud*, I-XVIII, Ed. Isidora. Epstein, The Soncino Press, London, 1938.
- Tora: Türkçe Çeviri ve Açıklamalarla Tora ve Aftara 1. Kitap Bereşit*, Çev. Moşe Farsi, Ed. Yitshak Heleva ve dğr., Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 2002.
- Wegner, Judith Romney, "The Image and Status of Women in Classical Rabbinic Judaism", *Jewish Women in Historical Perspective*'in içinde, Ed. Judith R. Baskin, Wayne State University Press, Detroit, 1991.
- Yasdıman, Hakkı Şah, "Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın Karşıtı Söylemler", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 2002, S. XV, ss. 97-121.
- Yasdıman, Hakkı Şah, "Yahudilikte Kadınlarla İlgili Müspet Söylemler Bağlamında Bazı Tespitler", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XV, İzmir, 2002, ss. 123-145.
- Yoel H. Kahn, *The Three Morning Blessing "... Who Did Make Not Me..." A Historical Study of a Jewish Liturgical Text*, Graduate Theological Union, Berkeley, Colifornia, 1999.